

*Надія Андріївна Шип,
доктор історичних наук
Київський національний
торговельно-економічний університет*

УКРАЇНСЬКИЙ МОДУС СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА

До 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова

«Ми не ставимо іконостасів,
а стараємось пізнати живих людей
з їх сильними і слабими сторонами»

М. Грушевський

Запропонований історіографічний огляд українського модусу слов'янофільства як історіософського феномену. Розглядається українофільство, що ідентифікується з українським національно-патріотичним рухом XIX ст.; з'ясовуються його витоки, подібність і відмінність від російського слов'янофільства, визначається роль Миколи Костомарова у процесі національної та цивілізаційної ідентичності українців, його прагнення утвердити офіційний статус малоруського наріччя (української мови).

Ключові слова: слов'янофільство, українофільство, слов'янство, асиміляція, великоруси, малоруси, наріччя, мовна політика, українська мова, Костомаров.

Слов'янофільство є складним історико-філософським феноменом, який, з одного боку, виглядає як сукупність різних ідей і прагнень, з іншого, – як нова літературна течія та потужний струмінь суспільно-політичної, філософської і теологічної думки в Росії, що отримало цю назву на початку 40-х років XIX ст. Майже до початку 70-х років воно зазнавало трансформацій під впливом суспільно-історичних чинників і мало особливості у відповідних теоріях інших національностей слов'янського світу: українців, чехів, поляків тощо. Воно не сформувалося в органічне вчення, а мало лише ідеологів та їхніх прихильників, погляди яких з деяких питань могли розходитися. Провідниками слов'янофільства виступали О. Хом'яков, І. Киреевський, К. Аксаков, ідеї яких модифікували й поглиблювали одnodумці та послідовники. В той період їхні філософські, теологічні, політичні концепції сприймалися неоднозначно і викликали наукову полеміку, яка часом загострювалася до звинувачення українофілів у сепаратизмі. Актуальність цієї проблеми полягає не лише в теоретичному, але й у практичному сенсі в зв'язку з поглибленням дезінтеграційних процесів

на теренах колишнього СРСР. Крім того, в умовах глобалізації, яка охоплює не лише економіку, а й духовно-культурну сферу, слов'янські народи прагнуть зберегти свою культурно-національну ідентичність. У такому аспекті ідея слов'янської взаємності набуває нового змісту. Разом з тим, загострення російсько-українських відносин з 2014 р., що призвело до порушення територіальної цілісності України, надає привід вбачати в цьому прихований відгомін слов'янофільської доктрини, яка в останній чверті XIX ст. із суто теоретичної, з благими намірами, перетворилася на підґрунтя зовнішньополітичних амбіцій Російського самодержавства. *Тому вивчення проблеми слов'янофільства та його різновидів, зокрема українофільства, є вимогою часу.* Її актуальність зумовлює мету даного дискурсу: проаналізувати український модус слов'янофільства (лат. *modus* – міра, спосіб, образ – властивість предмета, притаманна йому в деяких станах), простежити взаємозв'язок мовного питання й українофільства, висвітлити публіцистичні виступи в періодичній пресі Миколи Костомарова з питань національної ідентичності українців та їхнього права на самостійний культурно-історичний розвиток, зокрема навчання рідною мовою.

Історіографія слов'янофільства за предметами та часом досліджень досить різноманітна, менш презентабельна з українофільства. Теоретичні конструкції слов'янофілів піддавалися критичному аналізу з різною активністю: дореволюційна історіографія, яка складається не лише з монографій, а й з безлічі журнальних статей; спад наукового інтересу в радянський час до 70-х років XX ст.; згодом поява праць російських істориків і філософів, досліджень українських авторів з питань культурно-національного руху XIX ст., його окремих діячів. Зосередимося на дослідженнях, які дають підстави для розуміння українського модусу слов'янофільства.

Слов'янофільські ідеї знаходили своїх adeptів серед невеликого кола української інтелігенції, яка діяла на ниві культурно-національного відродження. Московські слов'янофіли виявляли до них інтерес, зокрема до М. Максимовича, М. Костомарова, чие ім'я належить і російській культурі, Т. Шевченка. Названі особистості мали ідейно-духовний зв'язок зі слов'янофільським ученням у його загальних рисах [1, с. 119]. Російський дослідник Ю. Янковський підкреслює суперечливість слов'янофільського вчення. На його думку, вихваляння Росії «на практиці призводило до посилення національно-визвольного руху підлеглих народів: поляки хочуть бути поляками, малоросіяни малоросіянами» [1, с. 123]. Про слов'янофільство та його різновиди є публікація автора даної статті, де розглядається українофільство, русофільство, панславізм, полонофільство [2]. Своєрідно тлумачить слов'янофільство як явище російської світської релігійної думки середини XIX ст. О. Д. Каплін. У його дослідженні є сюжети, що стосуються України, зокрема характеристика одним з ідеологів слов'янофільства

І. Аксаковим суспільно-політичного життя, побуту, культури мешканців Слобожанщини; перебування Ю. Ф. Самаріна на посаді правителя канцелярії Київського, волинського і подільського генерал-губернатора, який у слов'янофільському дусі трактував історію України [3, с. 295]. Українофільська тематика порушується в дослідженнях І. Дзюби, присвячених Тарасові Шевченку. У них аналізуються теоретичні засади українофільства, з'ясовуються конкретно-історичні умови формування українського дуалізму в культурно-національному розумінні [4]. Великою науковою увагою гуманітаріїв наділений Микола Костомаров. Зокрема Ю. Пінчук зазначає вплив бікультурного простору на його історіософські погляди, які знайшли відбиток у програмних документах кирило-мефодіївців і подальшій науковій та публіцистичній діяльності [5]. Світоглядно-цивілізаційні орієнтири М. Костомарова є предметом дослідження І. Куцого. На основі наукового аналізу його історичних, фольклорно-етнографічних творів автор здійснив термінологічне тлумачення і з'ясував співвідношення понять: Слов'янщина, слов'янський світ, східнослов'янський світ, руська сім'я. Зокрема, Руський світ і Слов'янщина співвідносяться як окреме до загального; руський і слов'янський – як такі, що взаємно доповнюються [6, с. 7]. І. Куций визначає українофільство як суспільно-ліберальний рух української інтелігенції на теренах Російської та Австро-Угорської імперій у середині XIX ст., які прагнули до збереження і розвитку своєї мови, літератури, культурних особливостей. До ранніх українофілів належали і малоруси, і великоруси, і навіть поляки [7]. Відомий дослідник проблем націоналізму О. Міллер розглядає українофільство у контексті українського питання в Російській імперії (XIX ст.). Автор висвітлює діяльність українофілів, характер дискусії стосовно інституціоналізації української мови та обмежувальних дій щодо цього з боку царської влади. Певною мірою О. Міллер намагається коректно нівелювати жорстку реакцію уряду на дії українофілів ухваленням валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.). Автор надає великої уваги лексикографічному аналізу вживаних термінів: руський, російський, малорус, малорос, південнорос, русин, що сприяє адекватному сприйняттю матеріалу, оскільки науковий апарат тоді ще перебував на стадії становлення. Він вважає невиправданим вживання в ретроспективному плані назви «Україна», оскільки у XIX ст. вона не відповідала політичним, етнографічним та географічним реаліям. Разом з тим, у тексті монографії О. Міллер вживає паралельно терміни «Малоросія», «Україна» та похідні від них, якщо не йдеться про автентичні висловлювання [8, с. 43–55]¹.

¹ М. Грушевський, аналізуючи публіцистичні твори М. Костомарова, зауважував, що його термінологію «Малороссия», «Южная Россия» та інші він у своїх перекладах замінював на сучасну // Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 10. Кн.1. Серія історичні студії та розвідки (1924 – 1930). – Львів : Світ, 2015. – С. 293.

Тенденційний погляд на українофільство відображений у виданні кивського Клубу російських націоналістів під назвою «Происхождение и сущность украинофильства». Автор корелює зародження українофільства з діями польської діаспори на території Київської, Волинської та Подільської губерній, приєднаних до Росії наприкінці XVIII ст. Саме тут, – зазначає він, утвердився польський напрям освіти, репрезентований Базилянським шестикласним училищем, де навчалися діти дрібнопоміщицького дворянства Київської губернії. Поступово витискувалось із масової свідомості сприйняття Київщини часткою Малої Росії. Натомість її стали називати Україною, що польською і російською мовами означає «пограниччя», тобто пограниччя Польської держави, якої тоді вже не існувало. Автор звинувачує діячів українського національного руху, які прагнули утвердити статус української мови з польськими запозиченнями заради відмінності від російської [9, с. 23–25, 45–47]. Як бачимо, українофільство інтерпретується по-різному, що відбиває певні суспільно-політичні погляди авторів, рівень їх компетентності, характер використаних джерел і загальний стан розвитку науки того часу, коли здійснювалися дослідження.

Використовуючи науковий доробок попередників, документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, полемічні писання М. Костомарова, визначаємо предметом даного дослідження ще недостатньо виокремлений аспект його наполегливої науково-публіцистичної діяльності, спрямованої на утвердження суспільного статусу української мови (малоросійського наріччя – тогочасною термінологією) як важливого фактора національної ідентичності українців¹. Методологічне підґрунтя складають принципи історизму, конкретності, діалектичної логіки, політичної індиферентності. Беручи до уваги неузгодженість у застосуванні й інтерпретації тогочасної термінології, обираємо принцип відтворення матеріалу автентичною лексикою із збереженням правопису (південноруський, південно-руський тощо), аби передати дух епохи і складність проблеми. На важливості врахування варіативності понятійного апарату при розгляді питання слов'янофільства/українофільства наголошує І. Дзюба, сентенцію якого, переформулюємо, варто процитувати цілком, оскільки те, що сказано про слов'янофільство Т. Шевченка, можна віднести до деяких інших діячів українського культурного відродження, у т. ч. М. Костомарова. «Уявлення про Шевченкове слов'янофільство, – за-

¹ В історії України виділяють базові колективні ідентичності: регіональний рівень, національний, цивілізаційний і макрорегіональний. Українську ідентичність трактують також як слов'янську, східнослов'янську, православу, євразійську, візантійську, центром якої є Україна, а не Росія. Див.: Куций І.П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 122.

значає І. Дзюба, – великою мірою впливало з недостатнього розмежування таких більш або менш взаємопов’язаних явищ, як слов’янське відродження – і панславізм, слов’янофільство, русофільство, українофільство тощо, взагалі з недостатньої віддиференційованості різних течій, відтінків думки, сучасних сил, що творили слов’янське відродження, були до нього причетні або й пропагували якісь альтернативні шляхи» [4, с. 83].

Українофільство як модус або різновид слов’янофільства в історичній літературі не має усталеного визначення, як і його хронологічні межі. Приміром, в «Енциклопедії історії України» відсутня стаття «українофільство», а трактується воно в статті «народолюбство» як синонім [10, с. 199–201]. На нашу думку, ці поняття мають лише часткову подібність, оскільки народолюбство позбавлене національної ознаки, тоді як існує *українофільство*, *полонофільство*, *русофільство*, *слов’янофільство* тощо. Інша справа, якщо воно вживалося М. Драгомановим, В. Антоновичем та іншими з прикметником українське, малоросійське народолюбство. Українофілами, народолюбцями називали опозиційно налаштовану щодо самодержавної влади інтелігенцію, яка виявляла патріотичні почуття до України, українського народу, була носієм національної ідеї. Частина з них поділяла слов’янофільські ідеї духовно-православної єдності слов’ян. За М. Костомаровим, «українофільство», що отримало таку назву у 70-х роках, означало «прагнення деяких малорусів писати на своєму рідному нарідчї, і, разом з тим, вивчати багату скарбницю народної поезії» [29, с. 319]. У даній статті українофільство означає культурницьку течію в суспільно-політичному русі 40–80-х років XIX ст. на території підросійської України, представники якої відрізнялися поміркованістю поглядів, виступали проти утисків української мови, культури. Це політично незаангажовані історики, фольклористи, етнографи, письменники, композитори, які виявляли справжній інтерес до слов’янського світу. Їхні погляди не були чітко сформульованими, отже термін мав ознаки полісемантичності й набув амбівалентного застосування [5, с. 364–365]. До них належать П. Куліш, Т. Шевченко, П. Чубинський, М. Лисенко та інші, які не займалися теоретичними питаннями, а співчували ідеї слов’янської взаємності, підтримували контакти з деякими слов’янофільськими лідерами, перекладали їхні твори тощо. Осібно ставимо Миколу Костомарова, який у теоретичному плані в межах історико-етнографічних, фольклористичних досліджень, у полемічних статтях послідовно боровся з антагоністами українського національного руху, які образливо називали його сепаратистом, українофілом.

У зв’язку з цим є потреба з’ясувати суть і контекст, в якому вживався цей термін, бо часом у нього вкладався не лише культурницький, але й політичний зміст, від чого залежить умовне чи пряме віднесення тих або інших осіб до слов’янофілів/українофілів. Від звичайної любові

до українства дехто розвивав політичну ідею федерації або незалежності України. Українофілами вважалися також польські мешканці України, письменники т. зв. «української школи», які писали українською мовою; українофілами називали діячів 1860–1880-х років (період – українофільським), які опікувалися народною освітою, створювали громади, засновували недільні школи, видавали український альманах «Основа» (січень 1861 – жовтень 1862) та ін. Приміром, професор Київської духовної академії М. І. Петров українську літературу XIX ст. вважав українофільською або літературою в дусі слов'янського відродження. (До речі, називав українською, а не малоросійською літературою). Перше з них – занадто вузьке, друге – широкіше, – зазначав він. Ближче, на його думку, пасує назва панславізму або слов'янофільства, яке з'явилося на півночі та півдні Росії і складалося із «прагнення віднайти своєрідні народні начала російського життя, але викривлені пізнішими нашаруваннями». «Суттєва відмінність українського слов'янофільства або панславізму від московського полягає в тому окремому пункті, що українофіли вважали малоросів особливим плем'ям серед інших племен слов'янського світу, зі своєю особливою мовою і культурою, які мають право на подальший розвиток, чого не припускала більшість слов'янофілів» [11, с. 233–234]. На нашу думку, М. І. Петров підкреслив суттєву відмінність північного слов'янофільства від південного (українського). Представником українського слов'янофільства вчений називає М. І. Костомарова, якому, за його словами, не подобались «у працях К. С. Аксакова ідеалізація старовини і виключність московського патріотизму», тому його погляди вважає слов'яноукраїнофільськими [11, с. 241, 243]. До них М. І. Петров також зараховує О. О. Навроцького, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка. Відчувається пріоритетність М. І. Костомарова як історика, громадсько-політичного діяча, письменника і публіциста. Решта названих і не названих у даному контексті частково поділяли слов'янофільські ідеї, були знайомі зі слов'янофілами, перекладали поезію тощо, тобто мали певну співзвучність з їхнім вченням у загальних рисах, однак не ідентичну.

Микола Костомаров (1817–1885), 200-річчя від дня народження якого відзначає наукова громадськість України, посідає почесне місце серед діячів українського культурно-національного руху XIX ст. як один із провідників українського слов'янофільства. Паростки українського народолюбства у студента М. Костомарова визрівали в Харківському університеті, де діяв гурток поетів-романтиків, заснований філологом-славістом І. І. Срезневським та А. Л. Метлинським, члени якого плекали ідею відродження української мови та літератури. Вже тоді його цікавило народознавство як відгалуження історії. Юнак ставив перед собою питання: чому в історичних творах пишуть про державних діячів, закони, установи

і нічого про народ, його духовне життя? І ніби виправленню цієї несправедливої, на його думку, ситуації в історіографії він присвятив свою подальшу наукову, педагогічну, публіцистичну діяльність. У другій книжці історико-етнографічного альманаху «Молодик» М. Костомаров (під псевдонімом Ієремія Галка) опублікував твори Т. Шевченка, Г. Квітки, М. Петренка та ін. Третя книжка «Молодика», укладена М. Костомаровим і В. Каразіним, мала науковий характер, у т. ч. містила документи з історії України, освіти, етнографії, літератури. У статті, вміщеній у ньому під назвою «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», молодий учений зазначав: «Мова, що її звичайно називають українською (малоруською), а якою говорять у південно-західних губерніях Росії та Галицьким королівстві, це не наріччя московської (руської) мови, що виробилася в останні часі; мова (українська мова) була здавна й тепер є як наріччя слов'янського коріння, що займає щодо своєї граматичної і лексичної будови середню між східними й західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне та здатне до розвитку літературної освіти» [12, с. 12]. М. Костомаров відповідає скептикам, які сумніваються у доцільності писати малоросійською мовою: це не примха, а «потреба часу, тому що походить з того начала, яке оживляє теперішнє суспільство» [13, с. 41, 43]. Наведені висловлювання стали домінуючими в його полеміці з опонентами. (Зрозуміло, чому цей збірник критикував гонитель українства В. Белінський). У статті «Воспоминание о двух малярах» М. Костомаров підкреслює: «Лише легковажне ковзання поверхнею політичних подій може знаходити єдино державний зв'язок між цими народами (малорусами й великорусами. – *Н. Ш.*), дивитись на Малоросію не більше як на країну, приєднану до Російської імперії» [14, с. 91]. На основі вивчення історії та етнографії варто усвідомити, що «російський народ має розумітися в сенсі двох народностей; між цими народностями лежить кровний, глибокий, нерозривний зв'язок, який ніколи не допустить їх до порушення політичної та суспільної єдності ... Ні Великоруси без Малорусів, ні останні без перших не можуть здійснювати свого розвитку. Одні одному необхідні; одна народність доповнює іншу» [14, с. 91]. Ці ідеї про спорідненість і відмінність українців і росіян глибше розкриті в статті «Две русские народности» і становили наукове кредо історика М. Костомарова. Вже тоді, в харківський період діяльності, він заклавав власну ідейну програму українофільства, виконанню якої залишався вірним упродовж усього життя.

Шлях М. Костомарова як історика, фольклориста й етнографа був непростим. Аналізуючи його етнографічні студії, М. Грушевський зауважив, що для південних слов'ян та для українців, білорусів етнографічні інтереси становили підвалини національного життя. Більше того,

етнографія була «многоважним імпульсом національного, соціального і політичного життя, ... дуже важною сторінкою нашої історії, в повнім значінні слова» [15, с. 377, 379]. Крім того, вчений наголошував, зокрема, на ролі народної пісні у формуванні соціально-політичного світогляду народних мас. Етнографію М. Грушевський визначав не суто літературною дисципліною чи історією народознавства, а однією з «основних частин соціальної і політичної історії, історії національної й соціальної самосвідомості і визвольної боротьби» [15, с. 378].

Захоплення фольклорно-етнографічною тематикою привело М. Костомарова на шлях наукового дослідження історичних коренів східнослов'янських народів, показу їхньої спорідненості й обстоювання самобутності українського етносу, його мови. Взятися за фольклорну тематику для написання другої дисертації він вирішив після невдачі із захистом дисертації про церковну унію, яка була конфіскована і, за наказом влади, знищена у 1841 р. Займаючись пошуком і обробкою фольклорного матеріалу, він спирався на допомогу І. Срезневського, опрацював слов'янські фольклорні збірки В. Караджича, Я. Коллара тощо. Уже в цій, написаній за короткий термін (захищена у 1844 р. на ступінь магістра історії) дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» простежується власна позиція молодого вченого стосовно окремішності малоруської і великоруської народностей, висловлена ним у Передмові, згодом розвинута в статтях «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», вищезгаданих «Две русские народности» та ін. За всіх позитивів і недоліків, на які вказували рецензенти (І. Срезневський, В. Белінський), етнографічні студії М. Костомарова несли в собі глибокий зміст, який вказував на історичне, фольклорно-етнографічне, релігійне розходження західноєвропейського і східнослов'янського історичних типів. Хоч з методологічного і методичного боку, зауважував М. Грушевський, етнографічні писання М. Костомарова ще не відповідали високому рівню, але «відіграли велику роль в революційній історії етнографії» [15, с. 379, 385–386].

Етнографічні студії М. Костомарова не залишалися поза увагою української громадськості та склали своєрідне підґрунтя для створення в Києві таємного Кирило-Мефодіївського товариства (1846 р.). Воно ставило за мету шляхом просвітництва, пропаганди євангельських заповідей досягти соціальних змін, об'єднати в єдину сім'ю пригноблені слов'янські народи. Загальновідомо, що його засновниками були М. Костомаров, М. Гулак та В. Білозерський, членами О. Маркович, О. Навроцький, Д. Пильчиков та ін. Близьким до товариства вважається Т. Шевченко, хоч юридично його членство в ньому не доведено. Програмний документ товариства «Книги(а) буття українського народу» (у жандармських паперах називався «Закон Божий»), який виявився плодом колективної твор-

чості братчиків за редакцією М. Костомарова, має всі ознаки політичного трактату. У ньому відображені принципи звичаєвого права і християнських чеснот, слов'янофільства, українофільства, панславізму, месіанства у різних теперішніх визначеннях. Братчики вважали: Україна серед інших слов'янських країн найбільше зберегла дух слов'янства. «І встане Україна зі своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина... Тоді скажуть всі язика, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждушии, той бисть во главу» [16, с. 169]. Іноді братчиків поприкають месіанізмом. Але треба розрізняти месіанізм народу, який має свою державу (російський), та месіанізм поневолених народів, чим і виправдовувалась ідея месіанізму кирило-мефодіївцями. Україноцентризм, насамперед, мав внутрішню спрямованість: гармонізацію суспільних відносин, збереження народних традицій, тобто місію українців вони вбачали у наданні прикладу всім пригнобленим слов'янам як упорядковувати власне життя. Цим україноцентризм відрізняється від польського месіанізму ХІХ ст., заснованого на ідеї відновлення Речі Посполитої [17, с. 21–22]. В. Доманицький вважав, що кирило-мефодіївці передбачали зложити не федерацію, а коммонвелт (співдружність) [18, с. 86]. Таким чином, сформульована у Програмі товариства українська ідея корелюється з ідеями «Товариства з'єднаних слов'ян» (20-ті роки ХІХ ст.) Як зазначалося вище, ідея слов'янського братерства захоплювала М. Костомарова здавна, тепер вона присутня в Програмі Кирило-Мефодіївського товариства, де йдеться про слов'янську взаємність, Слов'янщину й Україну. Викриття товариства і жандармська розправа над його членами навесні 1847 р. перевернули особисті долі М. Костомарова (ув'язнений на рік у Петропавловській фортеці, потім засланий до м. Саратов, амністований у 1855 р.) і Т. Шевченка (Петропавловська фортеця, заслання до Оренбурга, звідти в Орську фортецю із забороною писати і малювати) та знівелювали форму боротьби інтелігенції за національні права і державну самостійність України.

З 1859 р. М. Костомаров – у Петербурзі, де розгорнув наукову, викладацьку, науково-публіцистичну діяльність, доносячи читацькій публіці історичні, етнографічні, мовознавчі відомості про українців, їхні національні права і прагнення. Політико-ідеологічна ситуація в Росії на той час характеризувалася невизначеністю. Не деталізуючи російського націоналістичного дискурсу щодо перетворення імперії на національну державу, зауважимо, що на той період залишалося розпливчатим поняття руськості, меж руської нації. Можливо, руськість передбачала етнічну і культурну спільність, але і вона трактувалася неоднозначно. У випадку з українською територією стикалися непримиренні позиції польського і руського розуміння «ідеальної Вітчизни». Перші такою називали землі в

межах 1772 р. (до трьох поділів Речі Посполитої), куди входили теперішня Білорусь і частина України. Другі вважали населення цих земель частиною великої російської нації, яка об'єднувала б Велику, Малу, Білу і Червону Русь як спадкоємицю Київської Русі. Такий розподіл відбувався навіть у назвах: поляки називали Правобережжя України, що відійшло до Російської імперії внаслідок II (1793 р.) і III (1795 р.) поділів Речі Посполитої, своїми східними окраїнами (*kresy wschodnie*), росіяни – Південно-Західним краєм (Київська, Волинська і Подільська губернії), а всю територію сучасної України – Південною Руссю. Пращурів сучасних українців (так само, як і білорусів) у XIX ст. не вважали іногородцями. Вони не піддавалися дискримінації, могли посідати державні посади, і на початкових стадіях українські мовознавці в своїх лінгвістичних вправах не відчували перешкод стосовно доведення відмінності своєї мови від загальноросійської [8, с. 46]. Так, у 1857 та 1861 рр. в С.-Петербурзі видана «Грамматка» П. Куліша, в 1860 р. у Києві – «Домашня Наука. Початки» К. Шейковського. У 1861 р. вийшли друком: Т. Шевченко. Букварь южно-русский (С.-Петербург); М. Гацук (Гатцук); Українська абетка (Москва); І. Деркач. Українська Грамматка (Москва) та ін. [25, с. 67, 71].

Активізація наукової і просвітницької діяльності українофілів пов'язана зі скасуванням кріпосної залежності селян у Російській імперії (1861 р.). Тодішня прогресивна інтелігенція вважала за обов'язок, за висловом М. Драгоманова, так би мовити, віддати борг трудящому люду: в Україні відкривалися недільні школи з українською мовою викладання, видавалися науково-популярні книжки для народу тощо. Заснований у Петербурзі В. Білозерським перший український літературно-науковий вісник «Основа», в редакції якого брали участь П. Куліш, О. Кістяківський, М. Костомаров, став своєрідною трибуною оприлюднення їхніх національно-патріотичних, себто українофільських, поглядів. Зокрема історик, письменник, публіцист, археограф, фольклорист і етнограф М. Костомаров опублікував понад п'ятдесят статей у тогочасній періодиці: «Основа», «Вестник Европы», «День», «Московские ведомости», «Русская Беседа», «Русская мысль», «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Москвитянин», «Современник», «Отечественные записки» тощо, які спричинили широку полеміку з науковцями, викликали наклепи й образи на його адресу, звинувачення в українофільстві та сепаратизмі. Особливо дискусії розгорнулися з приводу його публікацій «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», «Две русские народности», «Мысли южнорусса о преподавании на южнорусском языке», «О преподавании на народном языке в Южной Руси» та ін. [19, с. 352–357]. В історії Руського народу, – писав історик, – поєднувалися цілість землі й роздільність частин зі своєрідним життям у кожній. Руська держава формувалася дво-

ма шляхами: складання всієї Руської Землі в єдиноподібне тіло та утворення політичних спільнот, які, зберігаючи свою самобутність, не втрачали б зв'язку і єдності [20, с. 121]. Усі домашні, релігійні, громадські звичаї за подібністю начал повинні підтримувати усвідомлення єдності Русько-Слов'янського племені [20, с. 139]. «Не дивлячись на відмінність руських наріч, між ними існувало завжди стільки подібності, скільки потрібно було, щоб кожен народець, що розмовляв тим чи іншим руським наріччям, бачив в іншому одноплемінному, сусідньому народці споріднене собі порівняно з іншими народностями» [20, с. 139]. Однак усе, що об'єднувало Землі між собою, не могло забезпечити повної єдності і заглушити прагнення жити незалежно одна від одної. Природа, історичні обставини вели до самобутності Земель з тим, щоб між ними підтримувався зв'язок. «Так Русь прагнула федерації, і федерація була формою, в яку вона починала удягатися. Вся історія Русі удільного періоду, – підкреслював учений, – є поступовий розвиток федеративного начала, але разом з тим і боротьби його з началом єдиноподібності» [20, с. 158]. Як бачимо, це було розкриттям ідеї слов'янської федерації із збереженням своїх особливостей і громадянських свобод, зафіксованою в програмних документах кирило-мефодіївців. Деякі дослідники звинувачували М. Костомарова у нібито намаганні об'єднати слов'ян під скіпетром російського царя. Відомий костюмаровознавець Ю. Пінчук відкидає їх, вважаючи таку версію вигадкою царських чиновників, аби надати Програмі непривабливого характеру для слов'янських народів [5, с. 174–175, 177]. Він констатує, що слов'янофільські погляди вченого зазнали історичних трансформацій від ідеї слов'янської федерації на основі християнських постулатів (часів кирило-мефодіївського братства) до мовно-культурного зближення та критичного ставлення до ідеї культурно-історичної унікальності Росії [5, с. 364]. У статті «Две русские народности» вчений доводив, що крім відомої руської народності з'являється друга, яка претендує «на рівні громадянські права в галузі слова і думки» [21, с. 33]. Характеризуючи їх, він зазначає: «плем'я південно-руське мало відмінним своїм характером перевагу особистої свободи, великоруське – перевагу общинності». Внаслідок цього в перших формувався образ (модель) федеративного устрою, в других – єдиновладдя й міцної держави [21, с. 63]. Такі відмінності склалися під впливом історичних обставин, внутрішніх чинників, географічних умов тощо. Одночасно зазначав, що це дві гілки одного руського народу. Дана стаття викликала гостру полеміку у тогочасній пресі й пізніше сприймалася кожним на свій розсуд; окремі висловлювання про Московську державу та інші з появою нових джерел зазнали переосмислення, проте для свого часу ідеї М. Костомарова були новаторськими.

У зв'язку з дискусійністю деяких положень, варто навести ще кілька міркувань ученого про подібність і відмінність двох народностей. Він обережно висловлювався з приводу того, що південноруське плем'я своїми особливостями повинно справляти вплив «на наше общее образование» («Цей вплив повинен не руйнувати, а доповнювати й угамовувати те корінне начало великоруське, яке веде до згуртованості, до злиття, до суворой державної та общинної форми, що поглинає особистість, і прагнення практичної діяльності, що впадає у матеріальність, позбавлену поезії» [21, с. 77]. Південноруський елемент має давати нашому спільному життю одухотворююче начало. «Південноруське плем'я, в минулій історії, довело свою неспроможність до державницького життя. Воно по справедливості повинно було поступитися саме великоруському, пристати до нього, коли завданням загальної руської історії було створення держави. *Тепер держава сформувалась, зміцнилась і природньо, що народність з іншим характером встане на шлях самобутнього розвитку і справлятиме вплив на великоруську*». *Маючи власні особливості, дві народності доповнюють одна одну* (виділення наше. – Н. Ш.) [21, с. 77]. Для порівняння спільностей і відмінностей М. Костомаров співставив південноруський народ з поляками, зазначивши, що він більше відрізняється мовою, але ближче, ніж до великоруського за «народними властивостями і засадами народного характеру»; немає протилежності ні у внутрішньому, ні в зовнішньому побуті. Але між ними є провалля, якого уникнути неможливо. «Поляки й Південноруси – це ніби дві близькі гілки, що розвинулись абсолютно протилежно: одні виховали в собі й утвердили начала панства, інші – мужицтва», інакше кажучи, один народ глибоко аристократичний, інший – глибоко демократичний [21, с. 78]. Але це не можна абсолютизувати. У південнорусів – хто піднімається над масою, втрачає свою народність (у давнину ставали Поляками, тепер Великоросіянами). З поляками інше: «значна частина польської шляхти є ніщо інше, як Південноруси, що переродились». Поляки намагаються зблизитися з нами. Кажуть – станьте поляками, ми хочемо вас, мужиків, зробити панамі; за цим криється бажання придушити нас духовно, позбавити своєї мови, що яскраво простежується у Галичині [21, с. 79]. Учений зауважує, що можливо він помиляється, тож закликає до діалогу у висвітленні відмінностей двох руських народностей.

Згадана публікація М. Костомарова викликала критику московських патріотів, на що він відповів статтею «Правда москвичам о Руси». Зокрема, сентенцію анонімного критика про те, що Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Ростов існували раніше за Київ, історик назвав фантазією слов'янофіла. Учений (з гумором і сарказмом) припускає можливість такого висновку зі сказаного критиком на його адресу: сія басня вчить нас,

що «у Москві існують люди, які називають себе слов'янофілами, яких можна ще назвати слов'янолюбцями; але по-суті вони не такі, якими себе виставляють, вони хочуть виховувати у своєму народі ворожість проти іншого слов'янського народу, який і малочисельніший і слабший того народу, до якого вони самі належать; а з цією метою вони, ці так звані слов'янолюбці, спотворюють і перекручують перекази глибокої старовини, додають до розповідей літописців свої вигадки і тим показують, що не поважають істини» [22, арк. 12]. Усією писаниною критик прагнув заперечити тезу М. Костомарова про подвійну природу російської народності, а також довести власну точку зору: ніби майже вся Русь є наслідком новгородської колонізації; довільно виділяє особливості устрою північних і південних слов'ян, підкреслює винятковість північних слов'ян, яким здавна притаманна думка про політичну єдність, чого не було у південних... Вчений підсумовує: «Хіба не зрозуміло, що критик прагне використовувати науку засобом для підтримання сторонніх своїх переконань, які мають для нього сенс уже не в науці, а в сучасному житті? Чи це гідно того, хто береться за науку? ... Використовувати науку для сторонніх цілей! Це не гідно чесного вченого. Можна б вибачити, якби автор лише помилявся мимоволі; ні, він не помиляється мимоволі: він вигадує, він напускає туману» [22, арк. 13]. М. Костомаров захищає власну точку зору на походження імені «Русь». На його думку, наприкінці XI – на початку XII ст. воно означало, по-перше, Київську землю, по-друге, федерацію земель разом із Києвом, яка управлялася представниками одного князівського роду. Не міг Київ від Новгороду назватися Руссю. «...Якщо Польня прийняли ім'я Русь, то безпосередньо від тих пришельців, які прийшли, а не новгородців». І останні, до речі, його місцево втратили, а поляни зберегли [22, арк. 13]¹. Учений-історик вважав, що «Русь завжди була і тепер залишається родовим ім'ям для областей, які від Карпатських гір простягаються на північний захід до Дніпра і Двіни і навіть за Двіну. Була Русь Біла, Русь Червона, Русь Мала. Мешканці цих областей називалися Русини, латиною із цього слова утворилось Русени. Але це не має нічого спільного зі словом Росія нового винаходу» [23, арк. 3]. У даному випадку М. Костомаров спростовував думки певних польських кіл, опубліковані в ж. «Revue Contemporaine», спрямовані проти росіян, які б насмілилися заперечувати права Польщі на південно-західні руські землі.

М. Костомаров добре розумів, що одним із важливих компонентів визначення національної ідентичності є мова. Характеризуючи мову українців, пояснював її синтаксичні й фонетичні відмінності від загальноросій-

¹ Питання походження імені «Русь» у науковців дотепер викликає дискусії.

ської. Шляхом освіти народ має усвідомлювати свою людську і громадянську гідність. Історик закликав засудити зневажливе ставлення до українців, вселяти їм почуття самоповаги, припинити моральне насилля над ними [24, арк. 3, 6]. Він не лише теоретично обґрунтовував необхідність навчання рідною мовою, а й практично долучався до цієї справи, організовуючи збирання коштів на видання українських книжок для початкової школи. Спочатку редактор газети «Московские ведомости» М. Катков (літературний критик консервативно-охоронних поглядів) підтримував прагнення українофілів мати україномовну літературу для народу і публікував упродовж 1861 р. оголошення М. Костомарова для заохочення спонсорів у цій справі, та згодом почав ставитися «прохолодно» і називав українофільство небезпечним у політичному відношенні.

Навколотовне питання порушувалось і на сторінках слов'янофільської газети «День». Зокрема, В. І. Ламанський вважав недоцільним намагання українофілів перетворити наріччя на розвинуту мову, вбачаючи в цьому загрозу розколу руської народності й розділення Руської землі [8, с. 105]. Однак майстер полеміки М. Костомаров з притаманною йому енергією продовжував виборювати права малоросіян на освіту південноруською (українською) мовою. Вчений закладав підвалини для самоусвідомлення українців окремим народом. На його переконання, держава як необхідна зовнішня форма поєднання суспільства не повинна вивищувати один народ серед інших, а створювати атмосферу, яка не заважає вільному розвитку кожного з них. Жоден народ не захоче відокремитися від держави, яка його задовольняє. Вдаючись до історії, він нагадав, що після об'єднання Малоросії з Московією, незважаючи на певні відхилення, все ж «принцип визнання малоросійської народності залишався і визнавався» [26, арк. 4]. Пізніше, запозичуючи європейську ідею державної і народної єдності, яка, до речі, зазначив історик, уже визнана неспроможною, російська влада вважає, що підтримка південноруської народності є загрозою для державної єдності. Насправді південноруси довели своє розуміння зв'язку з великорусами і заслуговують на довіру з їхнього боку. Опікуючись виданням книжок для народу, М. Костомаров зробив закид на адресу заможних народолюбців, які можуть одягнути вишиванку, вжити кілька українських слів, але не підтримати фінансово освітню справу [26, арк. 5].

Подібне звинувачення на адресу удаваних «українофілів» робив М. Грушевський. Коли великоруську мову проголосили спільною для росіян і українців, а російську літературу їхнім спільним доробком, з цим погодилась і «більшість малоросіян», – зазначав він. Ті, хто намагався боронити українське слово, наражалися на спротив не лише з боку влади, а й деяких земляків, які «так-сяк засвоїли собі панську великоруську культу-

ру і шкільно-літературну російську мову. . Коли буржуазні верстви України настільки підросли, що вважали можливим почати боротьбу за економічні інтереси України, вони не чіпали сього культурного питання, щоб не ускладняти своїх домагань боротьбою з національною політикою уряду, і старанно відмежовувалися від «українофільства» [15, с.357].

Мовне питання набирало ознак одного з елементів широкої національної програми, самоідентифікації українців. Відтак, ідея видання українських книг сприймалась як легальна діяльність, що мала далекоглядну пропагандистську перспективу. На загострення полеміки з цього питання зреагували громадівці, опублікувавши в «Современной летописи» (1862, ноябрь, № 46) «Отзыв из Киева» за підписом 21 особи, першими з яких стояли прізвища його укладачів В. Антоновича і П. Чубинського. Як повідомляє О. Міллер, стеження за т. зв. товариством «хлопоманів»¹ розпочалося приблизно за рік до видання валуєвського циркуляру. Припускається, що наклепницький матеріал III відділенню його імператорської величності канцелярії сповістили через високопосадовців польські поміщики, вважаючи небезпечною діяльність громадівців, де, крім інших, були двоє поляків-українофілів – В. Антонович і Т. Рильський (В. Антонович писав про засновників громади «ми, поляки-українці»). (Термін «хлопомани» польською означає селянин – *chlōp*, «громада» – теж запозичене у поляків) [8, с. 112–113]. Шеф жандармів кн. В. Долгоруков непокоївся не стільки друкуванням громадівцями малоросійських книжок, скільки ліберальними ідеями, які містились у них, а також контактами з нелегальними польськими студентськими організаціями – гмінами [8, с. 114]. У той час хлопоманів і українофілів не завжди чітко розрізняли. Дехто їх уважав двома українофільськими партіями, що діяли в межах Російської імперії – Польську і Російську. «Перша з них, власне українська, що надихалась віршами Богдана Залеського, Гощинського, Падури та інших польських поетів, які оспівували Україну, мріяли про республіку південноруських провінцій під гегемонією Польської Речі Посполитої...». Друга партія «мріяла про вільну Малоросію у вигляді республіки з гетьманом на чолі замість президента, в союзі з Росією і вільною Галіцією, на кшталт Північно-Американських Штатів» (ідея кирило-мефодіївської програми. – *Н. Ш.*) [27, с. 68]. Стає очевидним, що обидві т. зв. партії грали в «темну»,

¹ М. Драгоманов вважає появу «хлопоманів» наслідком полеміки М. Костомарова та інших з поляками, яка співчутливо сприймалась українською молоддю і частково польською. Тоді й утворився у поляків вислів «хлопомани» на означення їхніх прагнень збудити у народі самосвідомість і розуміння того, що ця територія визначається «не національністю поміщиків і землевласників, а селян, «хлопів» // М. Т-ов (псевдонім М. Драгоманова). Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы, 1872. – Т.II. – Март. – С. 205.

використовуючи одна одну для провокацій проти московського уряду. Натомість посилювалася загроза українофільському рухові з боку влади. Через загострення мовної проблеми та звинувачення в сепаратизмі М. Костомаров намагався скорегувати полеміку, пом'якшити висловлювання і знівелювати мовні прагнення українців, обмежуючи лише завданнями народної освіти. Редактор слов'янофільської газети «День» І. С. Аксаков у цілому підтримав таку позицію, але не сприймав прагнень створювати самостійну літературну мову [8, с. 127]. Скептично до цього ставився й літературний критик і публіцист М. О. Добролюбов, зокрема критикуючи П. Куліша. На відміну від нього, М. Г. Чернишевський, з яким М. Костомаров був у дружніх стосунках (втім мали деякі розбіжності у власних переконаннях, часто сперечались), визнавав українську націю й критикував галицьку русофільську газету «Слово», що підтримувала антиукраїнську позицію певного кола галицької інтелігенції [8, с. 100; 28, с. 218]. Проте невдовзі ж. «Современник» також виступив із критикою, зокрема публікацій П. Куліша в альманасі «Основа».

Після придушення польського повстання 1863 р. царські чиновники посилили антиукраїнську політику. Урядовців драгувала культурницька діяльність українофілів, їх підозрювали в зв'язках з поляками, що могло, на їхню думку, призвести до політичного сепаратизму. Злочинний валуєвський циркуляр 1863 р. про заборону друкувати українською мовою підручники для початкових шкіл, літературу релігійного змісту спричинив широку полеміку М. Костомарова з опонентами й офіційними представниками влади [19, с. 355–356]. «Московские ведомости» М. Каткова звинувачували вченого у сепаратизмі. Однак в уряді знайшлася людина, яка підтримувала прагнення українців, – це був міністр народної освіти О. В. Головнін. Він вважав доцільним видавати книжки та здійснювати навчання в початковій школі народною мовою, адже справа не в мові, а в тому, який зміст, думки несе в собі той чи інший твір; вбачав корисність розповсюдження українського перекладу Нового Завіту, зробленого інспектором Ніжинського ліцею П. Морачевським. Але, незважаючи на позитивні рецензії фахівців, згаданий переклад так і не був надрукований та залишався в забутті впродовж майже сорока років [29, с. 319]. У статті «Українофільство» М. Костомаров дає аргументовану відповідь авторові наклепницької Записки міністру внутрішніх справ «По вопросу об издании на малорусском наречии духовных и учебных книг». Беручи до уваги софізми автора Записки, чиновники угледіли в діяльності «українофілів» прагнення відокремити південний край від Російської держави. Історик заперечує наявність політичних прагнень і фактами спростовує зв'язок українофілів з польським визвольним рухом. Учений нагадує, що малоруси ніколи не

були «підкорені й приєднані до Росії, а здавна складали одну зі стихій, з яких формувалось російське державне тіло» [29, с. 330]. Торкаючись мовного питання, М. Костомаров спростовує вигадки про те, що малоруси бажать навчатися російською, а не своєю мовою, оскільки це не відповідає дійсності. Їм не давали права вибору, та й взагалі не вчили, мабуть через побоювання порушити державну єдність і спокій?! Малоруси «не винні, що діди й батьки залишили їм у спадок вироблену історією народність хоча і руську, але відмінну від великоруської» [29, с. 331]. Під згаданою статтею «Українофільство» редакція щомісячного ж. «Русская старина» (1881, № 2, с. 332) оповістила: згідно з повідомленням керуючого міністерством народної освіти, 8 грудня 1880 р. імператор «соизволил» прийняти академією наук 4000 руб. від Харківського земельного банку, внесених на її рахунок членом-кореспондентом академії, дійсним статським радником К о с т о м а р о в и м, для заснування премії його імені «з а с к л а д а н н я м а л о р у с ь к о г о с л о в н и к а, на основі правил, які будуть видані для цього академією» [29, с. 332]. Отже, вчений не лише теоретично обґрунтував українську ідею, а й підтримував її фінансово. Він також організував збирання коштів на видання літератури наукового змісту південноруською мовою, чим викликав нарікання з боку антагоністів, ніби це є справою тасмних польських інтриг, і він разом з однопумцями стали зброєю ворогів. М. Костомаров запропонував газеті «Московские ведомости», у № 136 якої надруковані ці звинувачення, надати фактичні доводи, за якими можна було б або звинувачувати або виправдати його. Він пояснював: до збирання коштів і видання літератури рідною мовою його спонукало те, що існуюча книжна мова не спроможна дати відповідні знання простому народові. Популярні книжки мають друкуватися народною мовою, а не книжною штучною. «Значна частина Південної Русі розмовляє своєрідною мовою, яку ми називаємо Південноруською». Мету збирання коштів М. Костомаров пояснював бажанням повернути увагу культурних діячів на створення літератури для потреб народної освіти. При цьому зазначив, що чимало коштів надійшло з Лівобережжя, а з правої частини Дніпра замало, оскільки там серед можливих верств населення превалує «польський елемент, ворожий нашій справі» [30, с. 18–19]. Він вимагав доведення або спростування звинувачень на свою адресу, оскільки була «зневажена його громадянська честь». У примітці до статті редакція газети «День» зазначала, що підтримує ідею викладання південноруським наріччям лише у приватних початкових школах. Редакція не поділяла звинувачень М. Костомарова у «солідарності» з поляками; ми готові визнати М. Костомарова та його друзів «кровними Малорусами, «незважаючи на всю ненародність їхніх українофільських патріотичних і вчених федералістичних теорій» [30, с. 19].

Активізація українського національного руху припадає на початок–середину 70-х років XIX ст. До полеміки з приводу української мови та українофільства підключився М. Драгоманов, намагаючись, так би мовити, виправдати останнє. Він висловлювався в душі офіційного трактування кирило-мефодіївців – і що М. Костомаров не «українофіл», а «український слов'янофіл» як «московські слов'янофіли» [31, с. 198–200]. М. Драгоманов підкреслював, що українофіли не думали про відокремлення Малоросії від Північної Русі, а виступали за її багатоманітність і збереження місцевої мови. М. Драгоманов вважав, що обдарованість М. Костомарова могла би прислужитися на розвиток української літератури, створення історичних монографій з південноруської тематики. «Але його ідеї і хист, вочевидь, потягли його на ширшу арену, і він звернувся до тієї мови, яка могла впливати на весь руський світ», ... «він отримав широкий вплив на весь руський суспільний розвиток» [31, с. 201]. І хоча не всі його висновки остаточно закріпились у науці, його роль у розумовому русі свого часу незаперечна. М. Костомаров критикував негативні сторони московської держави, руйнував її міфи, намагався зрозуміти значення взаємодії двох руських народностей. На відміну від московських слов'янофілів, які виводили слов'яноноруські ідеали з давньої московської Русі, історик Костомаров виводив їх із Русі киево-новгородської. «Оскільки ця Русь жила загальноєвропейським життям, то в ньому і немає тієї ворожнечі до Заходу, тієї протилежності з західництвом, властивої слов'янофілам московським» [31, с. 201]. Виходячи з цього, – продовжував М. Драгоманов, у статті «Две русские народности» М. Костомаров обумовлював їхню взаємодію, отже його справедливо можна зараховувати до загальноруських істориків, не байдужих до малоросійства. Так само М. Костомаров писав про Т. Шевченка, називаючи його не винятково українським, а загальноруським поетом [31, с. 202]. Як бачимо, М. Драгоманов вказував на дуалізм М. Костомарова, називаючи «українським слов'янофілом». Пізніше він писав про, так би мовити, зауальованість його поглядів, оскільки після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, яке в жандармських документах називали «Украино-Славянским», українофіли «ховалися під захистом московського слов'янолюбства» [32, арк. 2, 30].

Виходячи з тогочасних реалій, М. Драгоманов неупереджено аналізував діяльність українофілів 60-х – початку 70-х років. Він убачав необґрунтованими вимоги навчання у школах винятково українською мовою, адже вона ще не сформувалася, висловлювався за двомовні підручники, як і відомий український та російський педагог українського походження К. Д. Ушинський [8, с. 179]. Тим часом, офіційна преса все частіше звинувачувала українофілів у політичних намірах. М. Драгоманов, сприймаючи українофільство як різновид слов'янофільства, звертався до російського

літературознавця й етнографа О. М. Пипіна з проханням включитись у полеміку на захист українського культурного руху після пасквільної записки (початок 1875 р.) анонімного автора куратору Київського навчального округу П. О. Антоновичу «Про діяльність українофілів у Київській губернії», яка викликала в урядових колах насторожене ставлення і посилену увагу до них [8, с. 189]. Автор монографії «Заборона українства 1876 р.» Ф. Савченко автором записки вважав М. Рігельмана – голову Київського Слов'янського благодійного товариства, який у 40-х роках був близьким до кирило-мефодіївців, а пізніше встав проти українофілів, підтримував галицьких москвофілів [27, с. 65]. Розгорнута українофобія торкалася насамперед М. Костомарова, якого звинувачували в упередженому ставленні до великоруського народу. На це, зокрема, історик відповів статтею «Мое украинофильство в Кудяре» (газ. «Киевский телеграф», 1875, № 85). Учений зазначав, що змальований ним тиран Іван Грозний є історичною особою, яка не повинна асоціюватися з усім великоруським народом. Він знов підтвердив свою позицію, висловлену в 1861 р. в статті «Две русские народности»: «малоруссы и великоруссы дополняют друг друга своими исторически и географически развившимися особенностями и что истинного добра малоруссам и великоруссам следует искать в тесном слиянии и взаимодействии этих двух главных народностей» [33, с. 251].

Мовно-українофільська проблема наближалася до розв'язання в антиукраїнському варіанті. У січні 1875 р. міністр народної освіти Д. А. Толстой подав записку на ім'я попечителя Київського навчального округу П. О. Антоновича про активізацію українофільського руху в зв'язку з діяльністю Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві. Головним «винуватцем» заснування товариства у записці названо П. Чубинського, який повернувся з Архангельська, де перебував на засланні. «Таким чином, з відкриттям Відділу розсіяні українофіли отримали центр і опертя, навколо яких згрупувалися, і стали діяти сміливіше, внаслідок чого упродовж понад року успіх їхній почав кидатися в очі» [34, с. 108]. Унаслідок подібних звинувачень українофілів 18 травня 1876 р. з'явився Емський указ Олександра II, яким заборонялося ввезення з-за кордону україномовної продукції без особливого дозволу Головного управління у справах друку; видання оригінальних і перекладних творів малоруським наріччям, крім історичних документів і пам'ятників; вимагалось друкувати художню літературу лише з дотриманням російського правопису; не дозволялися сценічні вистави і друкування текстів до музичних нот; припинялося видання газети «Киевский телеграф» [34, с. 139–140]. (Валуєвський циркуляр та Емський указ 1876 р. втратили чинність під час революції 1905–1907 рр. у зв'язку з підписанням Миколою II Маніфесту 17 жовтня 1905 р.).

В умовах шаленого урядового тиску на українську інтелігенцію М. Костомаров продовжував відкидати звинувачення на свою адресу в сепаратизмі й доводити право українців навчатися рідною мовою. В статті «Задачи украинофильства» вчений спростовує висловлювання деяких російських чиновників і представників інтелігенції, що нібито не існувало і не існує окремого малоросійського народу і його мови, стверджуючи, ніби наміри піднести малоросійський діалект до статусу мови є витівками українофілів. М. Костомаров нагадав, що переслідування малоросійського наріччя дійшло до заборони влаштовувати сценічні вистави малоросійською мовою тощо. Історик вдався до висвітлення коренів цього ганебного явища; закликав інтелігенцію зважити на свій народ, який є хіба що неосвічений, але розумний, іноді навіть більше за неї. Враховуючи напругу в дискусіях з мовного питання, він пом'якшив вимоги до українського письменства, завдання якого вбачав у розкритті всіх аспектів народного життя в наукових і літературно-художніх творах, проте звужено тематично «мужицьким колом» [35, арк. 1–2, 4, 5, 11]. М. Костомаров не припускав думки, що малороси, навчаючись у російських гімназіях, університетах, зневажливо ставитимуться до своєї народності і як приклад навів українофільство, яке стало «опудалом для так званих обрусителів-патріотів не з розуму» [35, арк. 15].

Криза влади у зв'язку із терористичним актом, влаштованим народо-вольцями у Зимовому палаці 4 лютого 1880 р., змусила чиновників робити кроки щодо лібералізації політики в справах друку. До цього їх підштовхували звернення української інтелігенції, зокрема композитора М. В. Лисенка, про зняття заборони на публікацію музичних творів. У січні 1881 р. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор М. І. Чертков направив депешу міністрові внутрішніх справ М. Т. Лорис-Мелікову стосовно доцільності скасування встановлених Емським указом обмежень української мови. Чиновник висловлював невдоволення тим, що така сувора заборона ухвалювалася без урахування думки місцевої адміністрації. За його трирічний термін перебування на посаді він не спостерігав, щоб українофіли справляли значний вплив на місцеве населення у плані розповсюдження сепаратистських ідей. М. Чертков підкреслював, що тут відсутній «грунт, на якому могли б прищеплюватися подібні тенденції» [34, с. 172]. Тому він вважав не виправданими такі жорсткі заходи, які викликають невдоволення не лише уродженців Південно-Західного краю, а й тих, хто не сприймає безпідставних обмежень і, зокрема, українських вистав та музики. Він пропонував скасувати зазначені обмеження «в інтересах утвердження в суспільстві довіри до уряду». До того ж генерал-губернатор пропонував літературні та музичні твори на малоросійському наріччі «поставити в однакові цензурні умови з творами на загальноросійській мові» [34, с. 173].

Найбільш показовим документом, що висвітлював суть українофільства, є «Записка» тимчасового Харківського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова (січень 1881 р.). У ній йшлося про необхідність послабити чинність Емського указу, адже українське питання є «справою найбільшої державної ваги, неправильна постановка якого здатна викликати незчисленні ускладнення у майбутньому стосовно як внутрішньої, так і зовнішньої політики» [34, с. 174]. Чиновник охарактеризував українофільство як національний рух патріотів 60-х років, що знайшов свій вияв у ж. «Основа», але їхні ідеологи відійшли останнім часом від справ. Проте указ 18 травня 1876 р. має відгомін у Галичині, Буковині, Угорській Русі. Після видання указу Львів, Чернівці і навіть Відень, – зазначає автор «Записки», – стали осередками друку малоросійських книжок для перевезення їх у Росію. Він подає історію національного руху в цілому, утворення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, характеризує його тенденційну діяльність тощо і називає дрібне та середнє дворянство, осіб так званих вільних професій, частину духовенства прозелітами українофільства [34, с. 176]. О. М. Дондуков-Корсаков акцентував увагу на тому, що під благовидним приводом розповсюдження грамотності серед населення криється питання заміни державної мови місцевим наріччям, що заборона сценічних вистав і друкування наукових праць, крім пам'яток історії, викликала обурення. Цим самим чиновник обґрунтував свою пропозицію скасувати ці обмеження. Разом з тим, він не припускав заміни російської мови мовою малоросійською у викладанні, оскільки це призведе до «ускладнень і небезпечних змін у державному устрої єдиної Росії» [34, с. 179]. Цілком зрозуміло, що мовне питання пов'язувалося з українофільством і розглядалося владою як ключове в збереженні цілісності Російської імперії. Як наслідок публічної дискусії українофілів, зокрема М. Костомарова, таємної гри охоронців правопорядку, наклепників, інших українофобів, у жовтні 1881 р. надіслано циркуляр міністра внутрішніх справ М. П. Ігнат'єва Київському, подільському і волинському генерал-губернаторові О. Р. Дрентельну з доповненнями положень Емського указу. У ньому дозволялося друкувати словники з дотриманням загальноросійського правопису; заборонялося ввезення без дозволу Головного управління в справах друку книг і брошур, виданих за кордоном малоруською мовою; створювати спеціально малоруський театр тощо [34, с. 193].

Зазначені заборони, як і валуєвський циркуляр, гальмували розвиток української культури, науки, освіти, мови, з чим не міг миритись український патріот М. Костомаров. Він і надалі намагався впливати на суспільну думку своїм твердим переконанням у справедливості прагнень українців до самоідентифікації. У статті «По вопросу о малорусском слове

«Современным известиям» учений зазначає, що після його публікації у «Вестнике Европы» про малоруське слово багато столичних і провінційних видань висловлюють солідарність стосовно зняття заборони малоросійського наріччя. І лише «Современные известия» підтримують і, разом з тим, висловлюють сумнів. Отже, виникає потреба через аргументи дійти істини, адже автор статті в названій газеті некоректно пояснює деякі речі, зізнавшись, що на сумніви і суперечливі судження його наштовхнули політичні міркування. Йому здається, що австро-угорський уряд проти того, щоб у його державі мешкало більше трьох мільйонів руського населення. Він вигадав називати їх рутенами, сприяє створенню окремого алфавіту, відмінного від російського. Відчувається намагання пропагувати цю нову народність і в межах Росії. М. Костомаров зазначив, що не є прихильником притягнення політики в питання етнографії та лінгвістики і нагадав авторові історичні факти: рутени згадуються в середньовічних творах у значенні руських взагалі, а не є вигадкою австро-угорців¹. Появу кулішівки пояснював бажанням уникнути плутанини між м'якою і твердою літерами «и» введенням літери «і» для пом'якшення вимови, але згодом повернулися до правопису, запропонованого М. Максимовичем [36, арк. 5–6]. На завершення вчений підкреслив: «Не лише Русь Волині й Подолії, але і Русь Полтавщини і Харківщини є також дещо інше за своєю народністю, ніж Москва – в етнографічному сенсі маси народу, що там проживає. Це правда, і правди подіти ніде». Невже маємо від неї відрікатись, а проповідувати вигадки «московських псевдослов'янолюбців-політиканів» [36, арк. 7].

Відповідаючи панові де-Пуле, який у ж. «Русский вестник» та «Московские ведомости» критикував українофілів, М. Костомаров риторично запитував: хто б говорив про малоросійську мову! Той, хто не чув її ніколи, – можна зрозуміти. Але ж де-Пуле – уродженець краю, навчався в Харківському університеті, частину життя жив у Малоросії, тобто знає і народ, і його мову. Де-Пуле пише, що народ не поміняє мову культури, мову інтелігенції на мову теперішніх і майбутніх шевченків. Він відхиляє цю мову для 14-мільйонного малоруського народу, – зазначає М. Костомаров, доміслює про якусь мову, вигадану українофілами, аби замінити загально-руську культурну мову. Разом з тим, де-Пуле писав, що не проти південно-руської мови, але немає сенсу притягувати її туди, куди не треба, тому має бути суворий контроль з боку держави і суспільства. М. Костомаров виніс наступний вердикт: де-Пуле поставив своє ім'я у список «поліційних писак, від яких має відсахнутися будь-яка чесна людина» [37, с. 299–300].

¹ Див.: Ісаєвич Я. Д. Рутени // Енциклопедія історії України. – Т. 9. – С. 403.

М. Костомарову довелося полемізувати з автором статті під хитромудрою назвою «Голос из глухой провинции по поводу украинофильства» (підпис «Соловьев»). У ній зазначалося, ніби дехто Горшковський писав, що «Костомаров при всьому таланті загине, ...якщо він, просякнутий сепаратизмом, з ненавистю до світу польського» підніме давню історію народів. Горшковський звинувачував історика в тому, ніби він всупереч розумінню поляками українців гілкою польського народу, мови – жаргоном частини Польщі, пропонує писати цією мовою, що є ворожим польській національності [38, арк. 2]. На це вчений відповідав: у Польщі все, що стосується Південної Русі та не збігається з поглядами поляків, вважається сепаратизмом, що пишеться не до вподоби полякам, кваліфікується як прагнення відособлення; південно-руську народність вони вважають провінціалізмом. М. Костомаров відсік домисли дописувача «из глухой провинции», угледівши в них незнання предмета і перекручення змісту поняття «сепаратизм». Польські хлопомани, що жили в південноруських землях, видавали себе за народолюбців, але за переконаннями залишалися поляками. Сепаратизм вимишлений не київськими сикофантами (сикофанти – наклепники, шантажисти. – *Н. Ш.*), а польськими повстанцями, – зауважив учений [38, арк. 2, 4]. «Глуха провінція» звинувачувала українофілів у тому, що деякі ладні йти вкупі з соціалістами або терористами проти московщини. М. Костомаров навів причину подібних інсинуацій: «нертерпимість до народних особливостей племен, що перебувають під однією державою з московським народом. Ця історична властивість передалася повсюдно, і вона відгукується в таких голосах, що виставляють себе такими, які йдуть із Глухої провінції» [38, арк. 7]. М. Костомаров твердо заявляв, що всі голоси чи то з Москви, чи Петербурга, чи інших великих міст про утиски малоруського слова, заборони в сільських школах навчати рідною мовою нічого не дадуть, крім шкоди. Боятися сепаратизму немає підстав, адже обидва народи пов'язані. Але потрібно визнавати, що малоруське наріччя має свої відмінності від великоруського. Бажання, щоб російська літературна мова стала спільною для росіян і малорусів, – це можливо, але поступово і не так швидко. Малороси хочуть бути тими, ким їх створила природа [38, арк. 708].

У вищенаведених мовно-українофільських дебатах чітко простежується незмінна ідейна позиція М. Костомарова щодо історичної спільності великоруського і малоруського народів та право останнього на самовизначення. Ученим воно артикулювалось у різних модифікаціях, які дослідив І. Куций. Для М. Костомарова та багатьох російських і українських інтелектуалів середини – другої половини XIX ст. культурно-цивілізаційним самовизначенням було не російське слов'янофільство як течія суспільно-

політичної думки, а *Слов'янищина*. У нього вона визначалася різноманітними мовними варіаціями: Слов'янський світ, слов'яни, слов'янське плем'я, слов'янська стихія. Складовою Слов'янищини вважався Руський світ, що включав східнослов'янські православні народи [6, с. 5]. В етнонаціональному розумінні М. Костомаров співвідносив себе з українцями, в цивілізаційному – зі Слов'янищиною. У 60-х роках XIX ст. він зосереджується на Руському (східнослов'янському) світі, не полишаючи Слов'янищини. Вчений заперечував стереотипні тлумачення слов'янського світу як відсталого порівняно з германо-романським. Слов'яни через історико-географічні обставини (боротьба з нападниками) дещо пізніше європейців узялися за власну культурну історію. З позицій імагології він розрізняв «наших» (Руський світ) та «інших» (польських, чеських, прибалтійських) слов'ян. На його думку, «Слов'янищина розкололася на «наших» та «інших» у давнину, коли перші зберегли свою слов'янськість, а другі потрапили під вплив Заходу [6, с. 6–7].

Питання ідентичності М. Костомаров порушував у своїх працях «Черты народной южно-русской истории», «Мысли о федеративном начале в Древней Руси» та ін. Характерною для розуміння ним слов'янської ідентичності є згадувана праця «Две русские народности», в якій присутні ніби суперечливі тези про їхню єдність і окремішність. І. Куций знаходить цьому пояснення своєрідною костомарівською ієрархією ідентичностей та необхідністю завуальовувати свої погляди, адже значився у жандармських колах як політично «неблагонадійний» у зв'язку із викриттям Кирило-Мефодіївського товариства. В інтерпретації історика Русь/Слов'янський світ, Південна Русь/Малоросія – етнічний вимір самоідентифікації. Південну і Північну Русь він вважав окремими в етнічному розумінні, що склали єдину цивілізаційну спільність – Руський світ (єдина Русь) [6, с. 8]. Іноді розмиті, нечіткі тлумачення Руського світу зумовлені ще й відсутністю в тогочасній науці теоретичних обґрунтувань етнографічно-цивілізаційної ідентичності. Дослідивши суть образу Слов'янищини за М. Костомаровим, І. П. Куций констатує, що в нього малороси/українці належать до слов'ян, які мали на собі європейські впливи, а великоруси – до змішаного слов'яноазійського типу. Спорідненим між ними було православне віросповідання. Разом з тим, чіткої диференціації в нього не простежується: в різних контекстах ним артикулюється Руський світ і Слов'янищина, які співвідносяться як окреме до загального; руський і слов'янський – як такі, що взаємно доповнюються [6, с. 7, 10].

Зрозуміти М. Костомарова можна лише в широкому загальноісторичному контексті. За своїми поглядами він не тотожний ані українофілам, ані слов'янофілам. Його цивілізаційним автостереотипом була «Сло-

в'янщина». Він залишається великою постаттю в українській історіографії, який у суворих цензурних умовах зумів донести до читацької публіки складні націєтворчі проблеми. В сучасній Україні вони не втратили актуальності, зокрема мовне питання, яке в XIX ст. і тепер заполітизоване, що гальмує його безболісне розв'язання. Публіцистична і полемічна діяльність М. Костомарова може слугувати прикладом виборювання власних ідейних позицій у протистоянні з польсько-російськими інтригами, звинуваченнями в українофільстві й сепаратизмі. «Його дорікали у поверховому використанні джерел і похідних від цього помилок, в однобічності поглядів, у партійності (партійністю, партіями тоді називали певні течії, рухи, гуртки. – *Н. Ш.*). У тих небагатьох випадках, коли партійність дійсно проявлялась у Костомарова, а саме в деяких працях його з малоросійської історії, – це було лише природною реакцією проти ще більш партійних поглядів, які висловлювались у літературі з іншого боку» [39, арк. 7].

У начерку статті про М. Костомарова В. Ю. Данилевич тезово характеризував його феномен і популярність рисами особистості: «розум, пам'ять, начитаність в архівних і рукописних матеріалах, знання народу (національний романтизм), художня фантазія ...», естет (картини, музика), багатий розвиток психіки, впертість – енергія і наполегливість тощо. Головне – його «громадськість», служіння суспільству, чесність, критицизм (новизна ідей), любов до народу, прогресивність, українофільство, відсутність шовінізму, не кабінетний вчений, а широкий популяризатор тощо [39, арк. 2–4].

Отже, робимо висновки: XIX ст. в українській історіографії трактується як фольклорно-етнографічний і культурницький етап національного руху, що відбувся за умов асиміляційної політики самодержавства у контексті побудови «великої російської нації». Особливо складно проходив процес національного самоусвідомлення мешканців прикордонних територій, зокрема української, частина якої тривалий час перебувала в складі Польщі – Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії; центрально-східна, а з кінця XVIII ст. і Правобережжя – в складі Російської імперії. Українська патріотична інтелігенція в умовах бікультурної ситуації вдавалася до пошуку шляхів і політичних форм національної та цивілізаційної ідентифікації українців. У загальному потоці слов'янських національних рухів у Росії зародилося слов'янофільство як потужна течія суспільно-політичної, літературної, православно-релігійної думки. Його ідеологія мала прихильників в Україні, які в своїх поглядах відбивали національні особливості і зокрема прагнули довести національну самобутність українців, їхнє право навчатися рідною мовою, зрештою на самостійне державне життя. За аналогією до слов'янофілів їх іменували українофілами

(подібне москвофіли, русофіли, полонофіли), а рух – українофільством (осучаснено можна назвати відгалуженням (*модусом*) слов'янофільства). З активізацією українського національного руху в 60–70-х роках питання мови як основного ідентифікатора нації набуло важливого значення в їхній діяльності. В цій фазі боротьби проти обрусительства та нехтування з боку влади культурно-національними інтересами українців активну наукову і науково-публіцистичну діяльність розгорнув М. Костомаров, якого М. Грушевський називав українським слов'янофілом не лише з метою пом'якшити на нього тиск з боку гонителів українства. М. Костомаров виступав ідейним натхненником українського патріотичного руху як важливого підготовчого етапу боротьби українців за реалізацію споконвічних прагнень до самостійного державного життя. Попри звинувачення в українофільстві з домішками сепаратизму, що сипалися на нього, як із рогу достатку, вчений не припиняв доводити спільність походження й відмінність менталітету та історичної долі малоросів і великоросів. Всупереч твердженням російських націоналістів, що буцімто не було і немає окремого малоросійського (українського) народу та його мови, він доводив протилежне. Царська влада гальмувала процес національного самовизначення українців у власних централізаторських інтересах. Зрештою діяльність українських слов'янофілів перешкодила суцільній асиміляції, сприяла зростанню національної самосвідомості української еліти, що відбилося у створенні українських політичних партій наприкінці XIX – на початку XX ст. з власними політичними програмами. Слов'янофільська й україно-слов'янофільська тематика ще не вичерпала себе; залишаються актуальними теоретико-методологічні питання, термінологічні узгодження на рівні сучасних досягнень гуманітарних наук.

Список використаних джерел

1. Янковский Ю. Патриархально-дворянская утопия : страница русской литературно-общественной мысли 1840–1850-х годов. – М. : Худож. л-ра, 1981. – 373 с.
2. Шип Н. А. Слов'янофільство та його різновиди // Науковий потенціал славістики : історичні здобутки та тенденції розвитку : тези доп. Міжнар. наук. конф. до Дня слов'ян. писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.). – К., 2015. – С. 69–73.
3. Каплин А. Д. Славянофильская идея исторического развития России. Дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. – Х., 2004. – 439 с.
4. Дзюба І. У всякого своя доля (Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами) : літ.-крит. нарис. – К. : Рад. письменник, 1989. – 371 с.
5. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. – К. : Ін-т укр. археогр. та джерелознав. НАНУ, 2012. – 608 с.

6. Куций І. П. Образ Слов'янщини як цивілізаційний автостереотип Миколи Костомарова // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2015. – № 29 (362). – С. 5–12.
7. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Украинофильство>.
8. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. – К. : Laugus, 2013. – 416 с. – (Серія «Золотые ворота»; вып. 3).
9. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1912. – Изд. 2-е. – 64 с. – (Издание Клуба русских националистов).
10. Енциклопедія історії України. Т. 10 : Т–Я. – К. : Наук. думка, 2013. – 784 с.
11. Петров Н. И. Украинское славянофильство и его представители // Н. И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – 457 с. + I–XV.
12. Господин А. Микола Костомаров. – Вінніпег, 1986. – 86 с.
13. Костомаров Н. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. М. Грушевського. – К. : ДВУ, 1928. – 312 с.
14. Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах / Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. М. Грушевського – К. : ДВУ, 1928. – 312 с.
15. Грушевський М. Велике діло // Грушевський М. Твори : у 50 т. – Кн. 1. Серія історичні студії та розвідки (1924–1930). – Львів : Світ, 2015. – 572 с.
16. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3-х т. – Т. I. – К. : Наук. думка, 1990. – 540 с.
17. Шип Н. Тарас Шевченко, Павло Чубинський – духовні символи українства. – К. : Світ Успіху, 2014. – 120 с.
18. Доманицький В. Тарас Шевченко : синтетично-націологічні студії його життя й творчості. – Чикаго, 1961. – 117 с.
19. Шип Н. А. Полеміка Миколи Костомарова з опонентами і царськими чиновниками з питань української мови // Слов'язознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.). – К., 2017. – С. 352–357.
20. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. – 1861. – Январь. – С. 121–158.
21. Костомаров Н. Две русския народности // Основа. – 1861. – Март. – С. 33–80.
22. Костомаров Н. Правда москвичам о Руси 25 ноября 1861 года (Опубликовано в сборнике работ Н. Костомарова. – К., 1928. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. X, № 14894, 16 арк.
23. Костомаров Н. Правда полякам о Руси (по поводу новой статьи в «Revue Contemporaine» (1861 г.). – ІР НБУВ, ф. X, № 14 893, 15 арк. (Опубликовано в сборнике работ Н. Костомарова. К., 1928).
24. О преподавании на народном языке в Южной Руси (Опубликовано в сборнике работ Н. Костомарова. К., 1928). – ІР НБУВ, ф. X, № 14903, 9 арк.
25. Наські Граматки // Основа. – 1862. – № 1. – С. 64–82.

26. Костомаров Н. Мысли южнорусса. IV. Историческая неправда и западно-российский патриотизм. – IP НБУВ, ф. X, № 14901, 20 арк.

27. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х. ; К., 1930. – 414 с.

28. Костомаров Н. И. Автобиография. К 190-летию со дня рождения. – К. : Сти-лос, 2007. – 351 с.

29. Костомаров Н. Українофільство // Науково-публіцистичні і полемічні пи-сання Костомарова. – С. 281–289.

30. День. – 1863. – № 27. – С. 1–19.

31. М. Т-ов. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. – 1872. – Т. II, март. – С. 182–241.

32. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм. – IP НБУВ, ф. 172, № 43, 155 арк. (Машиноп. копія з ж. «Громада». – Женева, 1879. – № 4).

33. Костомаров Н. Мое украинофільство в «Кудеяре» // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 248–251.

34. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матер. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII ; 810 с.

35. Костомаров Н. Задачи украинофильства // Луна. Украинский альманах на 1881 год. – Киев, 1881. – IP НБУВ, ф. X, № 14937, 15 арк.

36. Костомаров Н. По вопросу о малорусском слове «Современным известиям» [1881 г.]. (Опубликовано в сборнике статей Н. Костомарова). – IP НБУВ, ф. X, № 14934, 7 арк.

37. Костомаров Н. По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 299–301. – IP НБУВ, ф. X, № 14938, 4 арк.

38. Костомаров Н. Еще по поводу малорусского слова «Московским Ведомостям» [1881]. (Опубликовано в сборнике статей Костомарова). – IP НБУВ, ф. X, № 14935, 8 арк.

39. Данилевич В. Е. Общественное значение Костомарова Николая Ивановича. [Наброски к статье]. – IP НБУВ, ф. XXIX, № 177, 8 арк.

References

1. Yankovskii, Yu. (1981). *Patriarkhalno-dvorianskaia utopiia: stranitca russkoi literaturno-obshchestvennoi mysli 1840–1850-kh godov* [Patriarchal-noble utopia: a page of Russian literal and social thought of the 1840–1850s]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura. [In Russian].

2. Shyp, N. A. (2015). Slavophilism and its varieties. In *Naukovyi potentsial slavistyky: istorychni здобутки та tendentsii rozvytku* [Scientific potential of Slavistics: historical achievements and tendencies of development]: *Proceedings of the International Scientific Conference on the Day of Slavic Writing and Culture, Kyiv, May 21, 2015* (pp. 69–73). Kyiv. [In Ukrainian].

3. Kaplin, A. D. (2004). *Slavianofil'skaia idea istoricheskogo razvitiia Rossii* [Slavophilic idea of the historical development of Russia] (Doctoral dissertation). Kharkiv. [In Russian].
4. Dziuba, I. (1989). *U vsiakoho svoia dolia (Epizod iz stosunkiv Shevchenka zi slovanofilamy). Literaturno-krytychnyi narys* [Everyone has his own fate (Episode from the relationship of Shevchenko with Slavophiles). Literature criticism essay]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. [In Ukrainian].
5. Pinchuk, Yu. (2012). *Vybrani studii z kostomarovoznavstva* [Selected works of Kostomarov studies]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhheohrafi ta dzhereloznavstva NANU. [In Ukrainian].
6. Kutsyi, I. P. (2015). *Obraz Slovianshchyny yak tsyvilizatsiinyi avtostereotyp Mykoly Kostomarov* [The image of Slavicinity as a civilizational auto-stereotype of Mykola Kostomarov]. In *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky* [Herald of Cherkasy University. Series: Historical sciences], No. 29 (362), pp. 5–12. Cherkasy. [In Ukrainian].
7. Ukrainofilstvo [Ukrainophilism]. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/Украинофильство>. [In Russian].
8. Miller, A. (2013). *Ukrainskii vopros v Rossiiskoi imperii* [Ukrainian issue in the Russian Empire] (Series: Zolotyie vorota [Golden gates], Is. 3). [In Russian].
9. Storozhenko, A. V. (1912). *Proiskhozhdenie i sushchnost ukrainofilstva* [Origin and essence of Ukrainophilism] (Ed. 2, edition of the Club of Russian Nationalists). Kyiv. [In Russian].
10. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: Vol. 10. T–Ya. (2013). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
11. Petrov, N. I. (1884). *Ukrainskoe slavianofilstvo i ego predstaviteli* [Ukrainian Slavophilism and its representatives]. In N. I. Petrov, *Ocherki istorii ukrainskoi literatury XIX stoletii* [Essays on the history of Ukrainian literature of the 19th century]. Kyiv. [In Russian].
12. Hospodyn, A. (1986). *Mykola Kostomarov* [Mykola Kostomarov]. Winnipeg. [In Ukrainian].
13. Kostomarov, N. (1928). *Obzor sochinenii, pisannykh na malorossiiskom iazyke* [Review of compositions written in Little Russian language]. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsychni i polemichni pysannia Kostomarov* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov] (pp. III–XXI, 1–312). Kyiv: DVU. [In Russian].
14. Kostomarov, N. (1928). *Vospominanie o dvukh maliarakh* [Memory of two house-painters] In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsychni i polemichni pysannia Kostomarov* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov]. Kyiv: DVU. [In Russian].
15. Hrushevskiy, M. (2015). *Velyke dilo* [Great matter]. In M. Hrushevskiy, *Tvory* [Works]. Book 1. Series: *Istorychni studii ta rozvidky (1924–1930)* [Historical studies and investigations (1924–1930)]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].
16. *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo* [Cyril and Methodius Brotherhood] (Vol. 1). (1990). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

17. Shyp, N. (2014). *Taras Shevchenko, Pavlo Chubynskyi – dukhovni symvoly ukrainstva* [Taras Shevchenko, Pavlo Chubynskyi as the spiritual symbols of Ukrainity]. Kyiv: Svit uspikhu. [In Ukrainian].

18. Domanytskyi, V. (1961). *Taras Shevchenko: syntetychno-natsiolohichni studii yoho zhyttia i tvorchosti* [Taras Shevchenko: synthetic natiological studies of his life and work]. Chicago. [In Ukrainian].

19. Shyp, N. A. (2017). Polemika Mykoly Kostomarova z oponentamy i tsarskymy chynovnykamy z pytan ukrainskoi movy [Polemics of Mykola Kostomarov with opponents and tsar officers on the issues of Ukrainian language]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen* [Slavic Studies and new paradigms and directions of socio-humanitarian research]: *Proceedings of the International Scientific Conference, Kyiv, May 24, 2017* (pp. 352–357). Kyiv. [In Ukrainian].

20. Kostomarov, N. (1861). Mysli o federativnom nachale v Drevnei Rusi [Thoughts on the federative origin in Ancient Rus]. In *Osnova* [Basis], January, pp. 121–158. [In Russian].

21. Kostomarov, N. (1861). Dve russkii narodnosti [Two Russian nationalities]. In *Osnova* [Basis], March, pp. 33–80. [In Russian].

22. Kostomarov, N. (1928). Pravda moskvicham o Rusi 25 noiabria 1861 goda [The truth for the Moscovians about Rus, November 25, 1861]. (Published in *Sbornik rabot N. Kostomarov* [Collection of M. Kostomarov's works]. Kyiv). Fond 10, Unit 14894. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

23. Kostomarov, N. (1928). Pravda poliakam o Rusi (po povodu novoi stati v “Revue Contemporaine” (1861 g.)) [The truth for the Polish about Rus (about the new article in “Revue Contemporaine” (1861 g.))]. (Published in *Sbornik rabot N. Kostomarov* [Collection of M. Kostomarov's works]. Kyiv). Fond 10, Unit 14893. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

24. O prepodavanii na narodnom iazyke v Iuzhnoi Rusi [On teaching in a vernacular language in Southern Rus]. (1928). (Published in *Sbornik rabot N. Kostomarov* [Collection of M. Kostomarov's works]. Kyiv). Fond 10, Unit 14903. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

25. Naski Hramatky [Our grammars]. (1862). In *Osnova* [The base], No. 1, pp. 64–82. [In Ukrainian].

26. Kostomarov, N. Mysli iuzhnorussa. 4. Istoricheskaia nepravda i zapadnorossiiskii patriotizm [The thoughts of a South Russian. 4. Historical lies and West Russian patriotism]. Fond 10, Unit 14901. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

27. Savchenko, F. (1930). *Zaborona ukrainstva 1876 r.: do istorii hromadskykh rukhiv na Ukraini 1860–1870-kh rr.* [Forbidden Ukrainity in 1876: on the history of public movements in Ukraine in the 1860–1870s]. Kharkiv, Kyiv. [In Ukrainian].

28. Kostomarov, N. I. (2007). *Avtobiografiia: k 190-letiiu so dnia rozhdeniia* [Autobiography: on the 190-year anniversary from the day of birth]. Kyiv: Stylos. [In Russian].

29. Kostomarov, M. (1928). Ukrainofilstvo [Ukrainophilism]. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov] (pp. 281–289). Kyiv: DVU. [In Ukrainian].

30. *Den* [Day], No. 27, pp. 18–19. (1863). [In Ukrainian].

31. M. T-ov. (1872). Vostochnaia politika Germanii i obrusenie [Eastern policy of Germany and Russification]. In *Vestnik Evropy* [Herald of Europe], Vol. 2, March, pp. 182–241. [In Russian].

32. Drahomanov, M. P. (1879). Shevchenko, ukrainofily i sotsializm [Shevchenko, Ukrainophilists and socialism] (Typewritten copy from the Hromada [Community] journal, No. 4. Geneva). Fond 172, Unit 43. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

33. Kostomarov, N. (1928). Moe ukrainofilstvo v “Kudeiare” [My Ukrainophilism in Kudeyar]. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov] (pp. 248–251). Kyiv: DVU. [In Russian].

34. *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobna derzhavnoho rehuliuivannia (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Ukrainian identity and lingual issue in the Russian Empire: an attempt of state regulation (1847–1914). Collection of documents and materials]. (2013). Kyiv: Instytut Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

35. Kostomarov, N. (1881). Zadachi ukrainofilstva [Tasks of Ukrainophilism]. In *Luna. Ukrainskii almanakh na 1881 god* [Moon. Ukrainian yearbook of 1881]. Kyiv. Fond 10, Unit 14937. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

36. Kostomarov, N. (1881). Po voprosu o maloruskom slove “Sovremennym izvestiiam” [On the issue of Little Ukrainian word to the “Contemporary News”] (Published in *Sbornik statei Kostomarova* [Collection of Kostomarov’s articles]). Fond 10, Unit 14934. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

37. Kostomarov, N. (1928). Po povodu stati g. de-Pule ob ukrainofilstve [On the article of Mr. de Poulet on Ukrainophilism]. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov] (pp. 299–301). Kyiv: DVU. Fond 10, Unit 14938. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

38. Kostomarov, N. (1881). Eshche po povodu maloruskogo slova “Moskovskim Vedomostiam” [More on the Russian word to the Moscow News”] (Published in *Sbornik statei Kostomarova* [Collection of Kostomarov’s articles]). Fond 10, Unit 14935. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

39. Danilevich, V. E. Obshchestvennoe znachenie Kostomarova Nikolaia Ivanovicha [Social value of Kostomarov Nikolai Ivanovich] (Outlines for article, draft). Fond 29, Unit 177. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

Shyp Nadiia Andriivna

Kyiv National Trade and Economical University

Ukrainian modus of Slavophilism.

The article provides a historiographic review of a Ukrainian modus of Slavophilism as a historiosophic phenomenon, and Slavophilism is covered as a social and literature movement of Ukrainian intellectual elite, which originated approximately in the mid-19th century. Moderate activity of Slavophiles initially did not bother officials. But establishment of the “Basis” Ukrainian almanac (1861–1862) in Petersburg and scientific theoretical and publicistic activity of M. Kostomarov induced a negative reaction of the government and supporters of the “single Russian nation”. In the polemics concerning his article “Two Russian nations”, where the issue of commonness and dissimilarities between the Great Russians and South Russians was raised, and the right of the latter for education in native language was justified, the scientist was blamed in the Ukrainophilism and separatism. M. Kostomarov defined the hierarchy of national identity of Ukrainians as Slavonic, Great Russian, South Russian and Little Russian. Through the power of his scientific publicistic talent he influenced the society by inducing a desire to join the process of the nation creation in the intellectual elite.

Key words: Slavophilism, Ukrainophilism, Slavicity, assimilation, Great Russians, Little Russians, dialect, lingual policy, Ukrainian language, Kostomarov.

Шип Надежда Андреевна

Киевский национальный торгово-экономический университет

Украинский модус славянофильства.

В статье представлен историографический обзор украинского модуса славянофильства как историософского феномена, а славянофильство рассматривается как общественно-литературное движение украинской интеллигенции, зародившееся приблизительно в середине XIX в. Умеренная деятельность славянофилов поначалу не раздражала чиновничий аппарат. Но открытие в Петербурге украинского альманаха «Основа» (1861–1862 гг.) и научно-теоретическая и публицистическая деятельность Н. Костомарова вызвали негативную реакцию правительства и сторонников «единой российской нации». В полемике по поводу статьи Н. Костомарова «Две русские народности», где поднимался вопрос общности и различий великороссов и южнороссов, и обосновывалось право последних учиться на родном языке, ученого обвинили в украинофильстве и сепаратизме. Иерархию национальной идентичности украинцев Н. Костомаров определял как Славянскую, Велико-русскую, Южнорусскую, Малорусскую. Силой своего научно-публицистического таланта он влиял на общество, возбуждая у интеллектуальной элиты желание присоединиться к процессу создания нации.

Ключевые слова: славянофильство, украинофильство, славянство, ассимиляция, великороссы, малороссы, наречие, языковая политика, украинский язык, Костомаров.